

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ПЕРІОДУ «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР

Олександр Чорний,

кандидат філософських наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0002-2235-8121; o.chorny@ukr.net

На розвиток політичної свідомості українців у період «перебудови» (1985–1991 рр.) впливали як бурхливі історичні події того часу, так і висвітлення, інтерпретація цих подій у ЗМІ. Спостерігалось й ідеологічне протистояння, з одного боку, прибічників національно-демократичного руху, трендів формування національної ідентичності, з другого – прихильників ідей оновлення й збереження Союзу республік і соціалістичного ладу. Як результат, – політична свідомість набувала ознак суперечливості, нестійкості, своєрідної «калейдоскопічності» сприйняття суспільно-політичних процесів. Тому її варто розглядати принаймні у трьох суб'єктних формах: політична свідомість керівництва і партійно-радянської номенклатури України, політична свідомість лідерів і активних прихильників національно-визвольного руху, а також – масова політична свідомість пересічних громадян, які не брали активної участі у політичному житті республіки.

Необхідність розв'язання соціально-економічних і політичних проблем, що накопичилися і загострилися в СРСР у період «застою», змусила М. Горбачова та його прибічників висунути низку реформаторських ідей, які концептуально були викладені в рішеннях квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р., XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 р., січневого Пленуму ЦК КПРС 1987 р. та XIX партійної конференції КПРС у червні – липні 1988 р. В основі гасел нової політики були: «перебудова», «прискорення соціально-економічного розвитку», розширення «гласності», «демократизація»

партії та всіх сфер життя народу, «нове політичне мислення» у зовнішній політиці тощо.

Натомість, як зазначав В. Литвин, «Україна й після квітня 1985 року, з проголошенням нового курсу, залишалася стабільною республікою в захисті тоталітарного режиму» [1, с. 60–64]. Це пояснювалося, по-перше, особливим ставленням М. Горбачова до України, який, на думку Л. Дещинського, «радо жертвував "перебудовою" і "гласністю" в Україні заради збереження стабільності у найбільш неросійській республіці СРСР. У перші роки правління Горбачова перебудова в Україні, як і у всьому Союзі, набрала характеру регульованої ініціативи "зверху"» [2, с. 4]. По-друге, на захисті основ старого режиму в Україні до кінця 1989 р. залишався архаїчний представник брежнєвської епохи – перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, який спирався на дисципліновану партійну номенклатуру в центрі й на місцях.

Поширення ідеології «перебудови» здійснювалося насамперед через мережу друкованих органів ЦК КПРС і повністю підконтрольне партії радіо і телебачення. Враховуючи накладі партійної преси й монополію в електронних ЗМІ, цей вплив на політичну свідомість громадян за охопленням аудиторії та інтенсивністю інформаційного тиску був домінантним.

Проголошення курсу на «перебудову» зараз можна було б назвати інформаційно-психологічною спецоперацією «ва-банк» задля збереження Союзу і «керівної ролі партії» в усіх сферах суспільного життя. Незалежно від упевненості в успішності заявлених реформ з боку їх авторів, ця ініціатива відроджувала у частини населення надію на майбутнє і повертала КПРС певний вотум довіри, відкриваючи уявне вікно можливостей для тих, хто не усвідомлював глибини системної кризи, в якій опинилася держава.

З одного боку, «варто визнати – якби не його (М. Горбачова – О. Ч.) енергія, рішучість, бажання й готовність до радикальних системних трансформацій, неминучий крах системи відбувся б значно раніше» [3, с. 96], з іншого – «перебудова» підживлювала ілюзію про здатність комуністичного режиму до самооновлення, надала друге дихання уявленням про «переваги радянського ладу» і водночас – створювала ядро прихильників радянських наративів

для електорального і політичного рельєфу перших десятиліть незалежності України.

Межі дозволеного у «гласності» формально не визначалися. Однак що нижче в партійній ієрархії, то більше було невпевненості, розгубленості й страху, тому в областях і районах індивідуальні або місцеві ініціативи та інтерпретації «лінії партії» значно поступалися звичному для партійної бюрократії формалізму і волюнтаризму. Наприклад, у 1989 р. за участь в Установчому з'їзді «Народного руху України за перебудову» із лав партії був виключений головний економіст управління праці і соціальних питань виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів Б. Марков (майбутній народний депутат і заступник голови Нацбанку України). І це при тому, що у рішеннях з'їзду не йшлося про державну незалежність України, що з'їзд проводився легально й за особистої участі завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчука.

Масові громадські протести привели до скасування лімітів на передплату популярних публіцистичних видань. У 1989 році наклад цих видань одразу зросли у кілька разів: «Огонек» мав тираж 1,5 млн примірників, у 1990 р. – 4 млн; «Новый мир» – 425 тис. і 2,7 млн, відповідно; «Знамя» – 177 тис. (у 1985 р.) і 900 тис. примірників у 1990 р. Статті російських публіцистів були настільки популярними, що видавалися окремими збірниками. Разом з тим, варто зазначити, що, наприклад, у двох книгах серії «Перестройка: гласность, демократия, социализм» під назвою «Постижение» і «В человеческом измерении» (1989 р.) про Україну не згадувалося жодного разу.

Українська публіцистика (насамперед, українські громадсько-політичні та літературно-художні журнали «Жовтень», «Київ», «Дніпро», «Вітчизна» та інші) не тільки не стала авангардом лібералізму, але й поступалася у сміливості поглядів російській: «На початку політики перебудови навіть радикально налаштовані автори у своїх оцінках суспільних явищ не виходили за межі марксистської теорії та поширеної на той час тези про необхідність удосконалення соціалізму, у тому числі шляхом повернення до його "чистого", ленінського трактування» [4, с. 26]. І навіть на

наступних етапах «перебудови» публіцистичні матеріали обмежувалися переважно питаннями суспільної моралі, історичних розвідок, релігії, української мови і культури. І тільки «на завершальному етапі перебудови гострій критиці піддається існуючий лад і подвійні стандарти панівної ідеології, набувають актуальності публікації, в яких автори виступають за відокремлення та суверенітет України, підтримуються національно-патріотичні вимоги і програми, схвалюються дії політичних сил, які виступають виразниками національної ідеї» [5, с. 159]

На відміну від друкованої преси та телебачення, українське радіомовлення, «...зумівши одним з перших серед ЗМІ вийти з-під контролю Комуністичної партії України, ... стало незмінним лідером у формуванні суспільної свідомості, нових поглядів на історичне минуле українського народу і його державотворчі завдання», – пише В. Лизанчук і слушно нагадує про те, що пісня-гімн «Ще не вмерла Україна», яка була заборонена у радянські роки і яка згодом стала Державним гімном України, неодноразово звучала в ефірі як провісник нової доби ще задовго до офіційного затвердження її музичним символом держави [6, с. 39]. У цьому ж контексті В. Лизанчук акцентує увагу на прямоєфірній радіопрограмі «Незалежність», «яка була в ту пору своєрідною всеукраїнською трибуною широкого кола палких поборників самостійності нашої держави, основним і правдивим інформатором подій тогочасного напруженого суспільно-політичного життя» [6, с. 39]. Щоправда, важко погодитися з автором наведеної цитати щодо того, що «коло палких поборників самостійності нашої держави» було саме широким. Ідея самостійності мала популярність у широких колах населення трьох західних областей України й досить повільно поширювалася на Схід і Південь. Свідченням цьому є драматичні події, пов'язані з результатами двох референдумів 1990 року.

Суттєвим чинником формування політичної свідомості українства була діяльність іномовлення – українських редакцій іноземних радіостанцій, цільовою аудиторією яких було населення СРСР. Якщо аудиторія тільки «Голосу Америки» становила в СРСР 30 млн слухачів, то в Україні таких було не менше 5 млн. Утім, західні радіостанції у спрямованості та завданнях свого

мовлення обмежувалися здебільшого висвітленням поточних подій у світі та в СРСР, непривабливих сторін радянської дійсності, ознайомленням слухачів з історією і культурою українського народу тощо. Про соборність у контексті державної незалежності, вихід України зі складу СРСР ніколи не йшлося.

Звільнення політичних в'язнів, поживлення комунікацій із дисидентським рухом сприяли формуванню української національної ідентичності. Втім, національно-демократичний рух через брак ресурсів у своєму впливі переважно обмежувався західними регіонами України і поступався іншим акторам політичного життя за охопленням масової аудиторії та інтенсивністю впливу на неї.

У своєму інтерв'ю колишній Голова Верховної Ради Російської Федерації Р. Хасбулатов серед ключових чинників розпаду СРСР називав зіткнення особистих політичних амбіцій М. Горбачова та Б. Єльцина, які в умовах політичної та соціально-економічної кризи ухвалювали необґрунтовані, суперечливі, ризиковані, зрештою – помилкові рішення у сфері державного управління і реформи політичної системи: «Загалом примітивні це були люди, відверто кажучи. Я пам'ятаю, що ми, економісти, обговорювали ці питання дуже часто та багато. Звичайно, ми дивувалися з такого підходу, але що робити? Я тоді ще не був депутатом, то були 1988–1989 роки... Так, вони грали із вогнем. Ось така інтелектуальна невідповідність. Горбачов, звісно, не був готовий до керівництва величезною державою» [7]. Аналогічно некомпетентні рішення ухвалювалися вищим керівництвом СРСР в економічній сфері: «...боляче було бачити, що вони творили, нічого не розуміючи у капіталізмі! Причому спеціалістів із капіталізму у нас вистачало – десятки інститутів Академії наук, у яких були добрі фахівці, які бували в цих країнах, їх знали. Але їх і не залучали» [7]. Саме М. Горбачов і Б. Єльцин, на думку Р. Хасбулатова, ініціювали або спровокували у 1988–1991 рр. «парад суверенітетів» республік СРСР. Натомість, як зазначає Р. Хасбулатов, широкі маси населення звинувачували в соціально-економічних негараздах керівництво країни й не були готові до заперечення ідей соціалізму як такого: «Радянські люди зовсім не хотіли капіталізму. Я добре знав суспільство, адже де я не був. Напевно, у

всьому Радянському Союзу не було обласного міста, де б я не побував. Жодного антисоціалізму у нас не було. А ця вузька група дисидентів – їх була нікчемна меншість...» [7].

Дійсно, на референдумі «за необхідність збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік» 17 березня 1991 р. більшість (77,85%) тих, хто брав участь в голосуванні, висловилися за збереження СРСР. В Україні – від 78,2% у Києві до 90,3% у Чернігівській області, причому в Івано-Франківській області – 52,1%, у Тернопільській – 35,2%, а у Львівській – лише 30,1% [8]. Варто зазначити, що в Україні за наполяганням «Народного Руху України за перебудову» та згідно з рішенням Верховної Ради було проведено республіканське консультативне опитування: «Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». Тобто у формулюванні запитання, замість «соціалістичних республік» ішлося про «суверенні держави», а Декларація про державний суверенітет України визначалась як акт, що мав перевагу перед законодавством нової союзної держави. Загалом по республіці позитивно на таку постановку запитання відповіло більше 80% опитаних. У трьох галицьких областях був ще й третій бюлетень, у якому стояло питання цілковитої незалежності України. Позитивну відповідь на нього дали 85,3% учасників референдуму у Тернопільській, 89,6% – у Львівській і 90,0% в Івано-Франківській областях [9]. А вже 1 грудня того ж, 1991 р., 90,3% українців з тих, що брали участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за підтвердження Акту проголошення незалежності України.

Отже, за декілька місяців між двома референдумами у масовій свідомості українців відбулася докорінна трансформація поглядів на майбутнє України. Віддаючи належне зусиллям представників та інституцій національно-демократичного руху, треба визнати, що «когнітивний бунт» (П. Бурдье) спричинили прорахунки та помилки ініціаторів «перебудови». Український народ не здобув Незалежність, а несподівано отримав її внаслідок політичних інтриг і провальних політичних та економічних експериментів еліт, що завершилася Біловезькими угодами. Реальну ж Незалеж-

ність народу довелося здобувати через дві революції й надзвичайно високу ціну російсько-української війни.

Поштовхом до надбання Україною державного суверенітету, на думку Р. Хасбулатова, були провальна практика економічних реформ М. Горбачова і спроба державного перевороту (створення 18 серпня 1991 р. Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР): «...коли Кравчук проголосив суверенітет України, він не казав, що вона не піде шляхом соціалізму. Ніхто цього не казав. Всі вони були не безглузді люди і розуміли, що люди не прагнуть якогось незрозумілого їм капіталістичного суспільства... тоді Кравчук сказав: мовляв, у них там у Кремлі чорт знає що твориться, давайте ми будемо вірні нашій країні та великому вченню, у нас багата країна, а вони нехай там розбираються, як хочуть, там видно буде, а ми будуватимемо мирне щасливе. життя. І за це, звісно, проголосували всі» [7].

Е. Щербенко у пошуках «моменту відповідальності» в українському політичному дискурсі перехідної доби доходить невтішного висновку: «Хоча періоду 1985–1991 рр., який дістав назву «перебудови», присвячена чимала література, питанням власне дискурсу у ній приділяється небагато уваги. Щодо нього наявні цікаві зауваження і міркування, згадки про яскраві моменти дискусій, проте за несистематичності і фрагментованості цих даних побудувати на їх основі дослідження наразі не видається можливим» [10, с. 42].

У 2006 р. М. Княжицький у статті «Перебудова без стратегії» проводить паралелі між «відлигою» М. Хрущова, «перебудовою» М. Горбачова і періодом після Помаранчевої революції часів президентства В. Ющенка та знаходить між ними «дуже багато спільного». Йдеться про нездатність політичних еліт зрозуміти особливості українського суспільства і запропонувати «стратегію, яка об'єднає Україну всередині себе, не кажучи вже про економічне об'єднання із сусідніми ринками... основна подібність між часами лідерства Хрущова й більшою мірою – Горбачова з днем сьогоднішнім полягає, мабуть, у тому, що суспільство, яке прагне змін, так і не отримало виразного послання від лідера (або панівної еліти) про те, яку країну вони пропонують побудувати» [11].

Аналогічно, І. Рафальський вважає, що відсутність у політичній свідомості керівництва СРСР стратегічного бачення цілей «перебудови» і шляхів їх досягнення призвела до поразки реформ і розпаду країни: «Саме кардинальні зміни в економічній сфері – прискорення і модернізація виробництва – мали стати "локомотивом реформ". Але ідея "прискорення" провалилася, так і не почавши працювати. Серед визначальних причин – відсутність стратегії здійснення економічних реформ, чіткого, покрокового плану їх реалізації» [3, с. 104].

Таким чином, за роки «перебудови» українська політична свідомість у своєму розвитку пройшла динамічний шлях послідовного формування національної ідентичності й наблизилася до усвідомлення необхідності набуття Україною державного суверенітету і незалежності. За понад три десятиліття незалежності ні громадянське суспільство, ні творча (зокрема наукова) інтелігенція, ні політичні еліти не змогли запропонувати нації, що сформувалася, стратегію державотворення, політичну і соціально-економічну модель успішної європейської країни – і в цьому повторили помилки акторів доби «перебудови». Напередодні Перемоги над російськими загарбниками, відновлення цілісності та суверенітету України розв'язання цього питання набуває особливої актуальності.

Бібліографічні посилання

1. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
2. Дещинський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 80–90-х роках ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 555: Держава та армія. С. 3–13.
3. Рафальський І. О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. 480 с.
4. Храмова І. А. Трансформація редакційної політики та змістовно-тематичного спрямування українських журналів часів перебудови. *Кременчуцький національний університет імені М. Остроградського. Наукові праці. Історія*. Кременчук, 2015. Вип. 251. Том 264. С. 25–28.

5. Данилевський В. В. Особливості спаду ідеологічного пафосу української журнальної публіцистики в умовах зростаючого процесу демократизації суспільства (1985–1991 роки). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Київ, 2019. Серія: Історичні науки. Том 30 (69). № 4. С. 154–160.

6. Лизанчук В. В. Основи радіо-журналістики. Київ : Знання, 2006. 628 с.

7. Дмитров И. Страну мы потеряем, а вы станете бедными и никому не нужными». 30 лет назад Россия объявила о независимости. Как это было? URL: <https://lenta.ru/articles/2020/06/11/khasbulatov/> (дата звернення: 05.10.2022).

8. Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года (Из сообщения Центральной комиссии референдума СССР) / *Известия*. 1991. 27 марта.

9. Рест О. Галицька репетиція української незалежності. Збруч. 17 березня 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/103997> (дата звернення: 25.12.2022).

10. Щербенко Е. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 248 с.

11. Княжицький М. Перебудова без стратегії. Дзеркало тижня. Вип. № 15. 21 квітня – 28 квітня 2006. URL: https://zn.ua/ukr/internal/perebudova_bez_strategiyi.html (дата звернення: 05.10.2022).